

Valószínűnek tartom, hogy a *bantować* mint lexéma a magdeburgi iratok ólengyel fordításában is magyar jövevényszónak minősíthető, az azonban nem zárható ki, hogy a 'büntet, elítél' jelentést a középfelnémet *bannen* hatására nyerte el, vagyis a 'zaklat' → 'büntet' jelentésváltozást illetően német befolyásra is érdemes gondolnunk. NÉMETH elemzéséből úgy látom, hogy a *bantować* későbbi történetére a 'büntet' jelentés már nem volt jellemző, így akár úgy is minősíthető, mint (német szemantikai hatást tükröző) fordítói terminusalkotási kísérlet, amely nem vált állandósult elemmé.

Az ólengyel ige magyar származtatásában az egyetlen igazán kényes pontnak a szóföldrajzi különbséget tartom. Csupán feltételezéssel lehet megkísérelni az áthidalását. Arra gondolhatunk, hogy a magdeburgi iratok fordítói között volt olyan, aki Dél-Lengyelországból származott, vagy valamilyen ottani kapcsolata révén ismerte a 'zaklat'-féle jelentésű *bantować* tájszót, a fordításban pedig (német hatásra vagy anélkül) 'büntet' jelentésű terminust hozott létre belőle.

5. NÉMETH MICHAEL a publikált változat címében ezt a kérdést teszi fel: „Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?” (i. m. 47). Aligha ez a megfelelő kérdés, hiszen a *bánt* igének mindenképpen egy etimológiai megfelelője van a lengyelben: akkor is, ha hiszünk az ólengyel szó elkülönítésében és német származásában, és akkor is, ha nem. Ettől függetlenül a tanulmány mindenképpen méltó a figyelemre: a konkrét vizsgálatot és annak szemléleti-módszertani oldalát, erőnyeit és hibáit tekintve egyaránt.

Hozzászólásom címének én is kérdést választottam: „Nem a magyar *bánt* került az ólengyelbe?” Azt hiszem, a címben ez a helyénvaló kérdés. Menet közben így is módosíthattam volna: „Melyik az ólengyel *bantować* meggyőzőbb származtatása: a német vagy a magyar?” Szerintem a magyar.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

SZEMLE

Magyar generatív történeti mondattan

Szerk. É. KISS KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. *Studia Linguistica Germanica*
Bd. 110., 309 lap

1. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával megjelent kötet egy 2009 és 2013 között futó OTKA-projektum (Magyar generatív történeti szintaxis, OTKA NK 78074) munkálatainak eredményeit mutatja be. Mint a Bevezetésből megtudhatjuk, a könyv célja „a magyar mondatszerkezet és szintagmaszerkezet változásainak bemutatása, a mondattani változások mozgatórugóinak, a változások mikéntjének feltárása” (11). Igazán alaposan az ómagyar kor második felének és a középmagyar kor korai szakaszának nyelvhasználatát vizsgálták (azaz a 12. század végétől a 16. század végéig tartó időszakot), de mivel az elemzett jelenségek előzményei gyakran a korai ómagyar korra vagy éppen az ősmagyar korra nyúlnak vissza, rekonstrukciók segítségével néha nyelvünknek

ezeket a korai szakaszait is bevonják az elemzésbe. Másrészt egyes változásokat gyakran a középmagyar kor későbbi szakaszain keresztül egészen napjainkig nyomon követnek, beleértve ebbe egyes jelenségeknek mai nyelvjárásokban való továbbélését is. A vizsgálatok középpontjában mégis a 13–16. századi változások állnak, ugyanis nyelvünk – dokumentált története során – ebben az időszakban változott a legintenzívebben (vö. 11).

Az elvégzett mondattani vizsgálatok „elsősorban a fennmaradt magyar nyelvű kéziratos kódexek elemzésén alapulnak” (uo.), de összehasonlításképp néhol 16–17. századi leveleket és periratokat is bevontak az elemzésbe, hogy a többnyire fordításra alapuló, emelkedett regiszterbe tartozó szövegek mellett az informális nyelvhasználat emlékeiben is ellenőrizhessék bizonyos jelenségek akkori állapotát. A változásokat gyakran párhuzamos bibliai részletek különböző időszakokból származó magyar fordításainak egymás mellé állításával igyekeznek szemléltetni, sőt törekszenek a változások számszerűsíthető megragadására is. Ennek érdekében létrehoztak egy számítógépes magyar nyelvtörténeti adatbázist (<http://corpus.nyud.hu/rmk>), amelyből lekérdező algoritmusok segítségével több ízben számadatokkal is kiegészítik a kézi feldolgozás példaanyagát.

A Bevezetőben a szerzők jelzik, hogy a kötet címe ellenére korántsem vizsgálják a mondattan egészét, hanem csak annak egyes aspektusait (l. az egyes fejezetek ismertetésében). Ugyanitt rámutatnak arra is, hogy az egyes témakörök kidolgozottsága nem egyformán részletes, ami elsősorban azzal függ össze, hogy a különféle jelenségeknek gyakran igen eltérő mélységű a leíró és elméleti nyelvészeti kidolgozottsága is (vö. 12).

A munkacsoport véleménye szerint a magyarság őseinek nyelve ugyanolyan gazdag és komplex volt, mint a későbbi időszakokban, azaz a rekonstruálható változások sem a romlás, sem pedig a fejlődés jegyeit nem hordozzák magukban, a korábbi és későbbi nyelvváltozatok csupán a „genetikailag meghatározott univerzális grammatika nyújtotta lehetőségek némileg eltérő megvalósulásainak” tekinthetők (12). „Nyelvi változás akkor következik be, amikor egy hallott mondattani szerkezetet az anyanyelvét tanuló új generáció más szabálysorral, algoritmusra vezet vissza, mint amellyel azt a felnőtt beszélők előállították.” (13).

A nyelvi adatokat a történeti források legújabb szövegkiadásaiából idézik a szokásos forrásmegjelöléssel. A példákat túlnyomórészt betűhűen közlik, néhány betű esetében alkalmaznak csak paleográfiai egyszerűsítéseket, mint írják, „a könnyebb olvashatóság érdekében” (13). A következő betűkről (illetve az és kötőszó rövidítéséről) van szó: $\ddot{y} \rightarrow y$, $\text{L} \rightarrow \text{č}$, $\text{ß} \rightarrow \text{s}$, $\text{ç} \rightarrow \text{z}$, $\div \rightarrow \text{r}$, $\times \rightarrow \&$. Egészen nem tudok egyetérteni ezzel a megoldással, mert úgy gondolom, hogy korántsem a nagyközönségnek szóló munkáról van szó: mind a nyelvtörténeti adatok interpretációja, mind a generatív magyarázatok mélysége miatt nagy valószínűséggel csak nyelvészek fogják a kötetet olvasni, közülük is főként nyelvtörténészek és generativisták. Az előbbi csoporthoz tartozóknak illik ismerni ezeket az írásjeleket, az utóbbiaknak nem feltétlenül, de mindössze hat jelről van szó, amelyek közül az s és z jelölése eléggé szokásos, talán a két ponttal írt $\ddot{y}$ is ilyen, a másik három értékét pedig meg lehetett volna ugyanígy a Bevezetőben adni: könnyen megjegyezhetők. Ezzel a megoldással teljesen betűhű maradhatott volna a szövegközlés, ami ugyan a grammatikai szabályok megállapítása szempontjából nem elengedhetetlen, de nyelvtörténeti példák esetében mégis inkább ez a szokásos. (A rövidítések zárójeles feloldása jobban elfogadható, mert ott a zárójel jelzi, hogy nem az eredeti szöveg része a pótlólagos kiegészítés.)

Mintaszerűnek tekinthető viszont a kötet tanulmányainak felépítése. Mindegyik egy rövid bevezetővel kezdődik, melyekben a szerzők bemutatják az általuk vizsgált jelenségeket,

illetve tanulmányuk alfejezeteit. Ez után következik a dolgozatok „tüzetes része”, melyben nyelvi adatok elemzése révén igyekeznek a változások szabályrendszerét megállapítani. Minden fejezetet rövid összefoglalás zár. Az alábbiakban igyekszem röviden áttekinteni az egyes fejezetek legfőbb megállapításait.

2. A kötetnek több tanulmánya is a kutatási projektet irányító, s a kötetet szerkesztőként is jegyző É. KISS KATALIN munkája. Az első általa készített fejezet (14–33) a magyar mondat alapszórendjének megváltozására keresi a magyarázatot. Előbb az ősmagyar mondat SOV szórendjének legfőbb bizonyítékait mutatja be. Ezeket részben a hanti és a manysi SOV alapszórendjében látja, részben nyelvünknek – az ősmagyarban még meglévő – olyan vonásaiban, amelyek ennek a korábbi mondatrészsorrendnek a megőrződései lehetnek. Ilyeneknek tekinti az igenév előtti ragtalan tárgyakat, az ige – segédige sorrendet és az *-e* kérdő partikulának a mondatvégi megjelenését. Harmadrészt SOV sajátoságnak tekinti nyelvünk néhány olyan mai jellegzetességét, amelyek nem felelnek meg a VO-jellegű sorrendnek. Mindezek arra utalnak, hogy az ősmagyar nyelvet a fejező szintagmaszerkezet jellemezte. Az SOV sorrendnek SVO-típusúvá való átalakulását É. KISS az SOV nyelvekben megfigyelhető „jobb oldali diszlokáció” jelenségével magyarázza (23–25). Ez azt jelenti, hogy bizonyos összetevők a mondat jobb szélén álló ige mögé helyeződnek ki. Ezt az ősmagyarban megkönnyíthette a tárgy alaki megjelölésének elterjedése. Ha a jobbra kihelyezett összetevők aránya megnő, akkor egy idő után a nyelvhasználók új generációi már ezeket tekintik alaphelyzetűnek. Ennek a változásnak az időpontja É. KISS véleménye szerint az ősmagyar kor végére, illetve az ősmagyar kor legelejére tehető, s elképzelhető hogy a folyamatot a „Kárpát-medencében beszélt szláv nyelv szubsztrátumhatása is elősegíthette” (25). Az OV → VO változás nyelvünk későbbi fejlődési szakaszaiban tovább folytatódik, jól példázza ezt a fejező ragtalan tárgyas igenévi szerkezetek (a generatív terminológiával: igeneves mondatok) átalakulása. Ezek ugyanis többnyire csak a legkorábbi biliafordításokban találhatók meg, a későbbiekben általában már ragos tárgyat találunk, mely követi az igenevet (esetleg véges igévé vált fejt), ugyanígy eltűnik az *-e* partikula a mondat végétől.

Ami a ragtalan tárgyas igenévi szerkezeteket illeti, azokkal kapcsolatban azért megjegyezném, hogy kétségkívül a régi szórendet őrző formákról van szó, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nagy részük határozói igenév mellett található, s mint a korábbi szakirodalom is rámutat, feltehetően a latin ablatívus abszolútus szerkezeteknek a kompaktságát igyekeztek visszaadni a jelöletlen tárgyakkal. Azaz talán már ebben az időben is kicsit szokatlanok lehettek, de a fordításirodalom valamelyest megnövelte a számukat. Ezen belül is főként a Huszita Biblia kódexeiben fordulnak elő nagyobb számban, azaz lehet arról is szó, hogy első magyar nyelvű bibliafordításunk átdolgozóinak idiolektusa, illetve fordítói szándéka, leleménye is befolyásolja használatukat.

3. A kötet következő tanulmánya szintén É. KISS KATALIN munkája. Ez két nagyobb részfejezetről áll: az első a tagadó mondatok változásait elemzi (34–47), a második a kérdő mondatok változásait veszi nagyító alá (47–52).

A tagadó mondatok esetében két lényeges változás figyelhető meg az elmúlt évszázadokban: egyrészt megváltozott a tagadószó helye, másrészt „meghonosodott az általános és határozatlan névmásoknak a tagadószóval való egyeztetése” (34), azaz a *nem tudott*

mit szerkezetet a *nem tudott semmit* váltotta fel. Ami az első változási fenomént illeti, már első kódexeinktől kezdve kétféle mondattagadó szerkezetípust találunk. Az első az archaikusnak tűnő, mert az SOV típusú nyelvekre jellemző 'igekötő–tagadószó–ige' sorrendű megoldás (*meg nem mondta*), a másik a mára általánossá vált, akkor még feltehetőleg újtásnak számító 'tagadószó–ige–igekötő' sorrend (*nem mondta meg*). Ez utóbbi megoldás a kódexekben akkor volt gyakori, ha a tagadó állítmány élén nem állt *se-* kezdetű névmás vagy más tagadó elem, ez „arra utal, hogy a tagadott ige előre vivése a tagadás hatókörének kijelölését szolgálta” (37).

Ami a tagadószóval való egyeztetés kialakulását illeti, azt látjuk, hogy míg „a mai magyarban a tagadás hatókörébe eső határozatlan névmások (*nem ... valaki*) és a tagadás felett hatókört felvevő általános névmások (*mindenki nem...*) *se-*névmásként tagadó alakban jelennek meg, azaz tagadó egyeztetésben vesznek részt” (37), addig korai nyelvemlékekben ez még koránt sincs mindig így (vö. pl. *mendenestwlfoguan maganac semytt meg tarttuan* – JókK. 8). Ez utóbbi használat ugyan lehetne a latin hatása is, ám É. KISS ezt elveti, mert nem véletlenszerűen fordul elő, hanem szabályokat követ. A Jókai-kódexben ugyanis szinte mindig igeveves szerkezetekben fordul elő ez a megoldás, azok pedig szerinte archaikusak, kevésbé függenek a latin hatásától. (Erre volna példa a jelöletlen tárgyas szerkezetek használata is, bár azokról épp fentebb jeleztem, hogy gyakoribb használatuk igenis lehet egy latin szerkezet hatása.) De elfogadhatónak látszik ez az érvelés, mert csak akkor maradhat el a tagadószó, ha olyan névmás van a mondatban, amely változatlan formában tartalmazza a *sem* szócskát (pl. *semegyik*), márpedig a latin szolgai utánzása esetén várhatóan a *senki* és a *soha* esetében is előfordulna. Éppen az a tény, hogy a tagadószó ezek mellett jelenik meg először kötelezően, mutat arra rá, hogy „a tagadószó ismételt kitételét a *se-*kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhomályosulása tette szükségessé” (39).

Ami a kérdő mondatok változásait illeti, külön kell kezelni az eldöntendő és a kiegészítendő kérdéseket. Előbbiek tekintetében a legfőbb változás, hogy a korábbi fejevgű szórend következtében a mondat legvégén álló *-e* kérdő partikula – a többnyire szintén előrébb kerülő igével együtt – elkerül a mondat végéről, s az igéhez simul (vagy a mondatot bevezető *nemde* partikula esetén néha el is marad). A beágyazott eldöntendő kérdéseket azonban sosem vezeti be a *nemde*: ezekben egy ideig a *ha* kötőszót találjuk (olykor az *-e* partikulával együtt), később pedig az igéhez simuló *-e* magában jelöli a mellékmondat eldöntendő kérdés jellegét.

A kiegészítendő kérdésekben a kérdőszó ma is az ige előtti pozícióban áll, mint az ugor nyelvek szerkezetei szerint feltehetően már az ugor korban is, azaz a mondat szerkezetét érintő fentebb is említett átrendeződés nem befolyásolta a kérdő névmásoknak az ige előtti helyét. Ez a hely ugyan mára fókuszpozícióvá vált, de ide kerülhettek a mondatathározói szerepű kérdő névmások is. A beágyazott kiegészítendő kérdésekben a kérdőszó előtti *hogy* megjelenése inkább csak a középmagyar kortól figyelhető meg.

4. A kötet negyedik tanulmánya az igei toldalékolás azon mondattani aspektusait tárgyalja, amelyek az ó- és középmagyar korban jelentős változáson estek át. Az első és a második alfejezetet É. KISS KATALIN írta, s bennük a tárgyas igeragozás ősmagyar kori funkciójának, majd funkcióváltásának mikéntjét igyekszik feltárni (53–59), illetve az összetett igeidők létrejöttének feltételezhető útját vázolja fel (60–72). A harmadik alfejezet KÁNTOR GERGELY munkája, s az egyes igemódok funkciójában és használatuk feltételeiben bekövetkezett változásokat mutatja be (73–94).

A tárgyas ragozás eredeti, a finnugor korból örökölt funkciója a tárgy topikalizáltságának jelölése lehetett, csak az ősmagyar kor végén vagy az ómagyar kor elején változhatott át a határozott tárggyal való egyeztetéssé: a folyamatot nyilvánvalóan segíthette a szórend szigorú kötöttségének a tárgyraghasználat terjedésével párhuzamos fellazulása. Ebből a korábbi információ-szerkezeti szerepből magyarázható É. KISS szerint az ún. inverz egyeztetés tilalma is, amely megakadályozza, hogy 3. személyű ige 1. vagy 2. személyű tárgyi névmással, illetve hogy 2. személyű alany 1. személyű névmási tárggyal egyezzen, hiszen ez a tilalom a tárgyas ragozás későbbi funkciójával, a határozott tárgyi egyeztetéssel nem vág egybe.

Az ómagyar igeidőrendszer É. KISS szerint öt igeidőből áll, amelyek alakilag és funkcionálisan is zárt rendszert alkottak, és nemcsak az események külső idejét, hanem azok időszerkezetét (aspektusát) is jelölhették (60). Az öt igeidőből kettő ugor örökség: a jelen idő (*mond*) és az elbeszélő múlt (*monda*). Mellettük három összetett igeidő jelenik meg (uo.), amelyek az események befejezetlen vagy befejezett aspektusát is jelzik. Ezek a befejezett jelen (*mondott*), a befejezetlen múlt (*mond vala*) és a befejezett múlt (*mondott vala*). A *mondott* alak esetében ugyan némileg furcsának tartom, hogy összetett igeidőről beszél, hiszen ott hiányzik a segédige, de – noha erre külön nem tér ki – lehet, hogy azért kezeli összetettként ezt az igealakot, mert később, amikor az összetett igeidők feltételezhető kialakulási módját mutatja be, a *mentem vala* típusú gerundiumos szerkezetek újraelmezésével magyarázza az összetett igealakok létrejöttét, s ennek kapcsán elvonással képzei el a *mentem*-féle személyragos igék létrejöttét. Ezzel eltér a korábbi szakirodalmi magyarázatoktól, amelyek ezeknek a gerundiumos szerkezeteknek a pusztá szófajváltásával magyarázták ezt a jelenséget (pl. *A halam főtt; A halam én főztem* stb.).

Ami az összetett alakok megjelenését illeti, abban a szakirodalomban korábban valószínűsített latin minták helyett ótörök hatást lát, elsősorban azért, mert a finnugor nyelvek közül csak azokban vannak hasonló összetett igealakok, melyeknek beszélői – hasonlóan a magyarokhoz – nyugati ótörök nyelvekkel kerültek kapcsolatba. Az összetett igeidők későbbi fokozatos kihalását pedig az igeekötözés terjedésével magyarázza: ezek veszik át az aspektusjelölő szerepet.

KÁNTOR GERGELY az egyes igemódok ómagyar kori megoszlását mutatja be, és azt vizsgálja, hogy az akkori állapot mára mennyiben változott meg. Azokat a mellékmondat-típusokat veszi nagyító alá, amelyek feltételes vagy kötőmóddjellel ellátott ígét tartalmaznak. Míg az ómagyar korban nagyon gyakori egyes mellékmondatokban a feltételes mód használata, addigra mára ennek szerepét az időhatározói mondatokban a kijelentő mód vette át, míg felszólító tárgyi és célhatározói mondatokban a kötőmód. Ennek a változásnak a fő mozgatórugóját a szerző részben a mellékmondatnak a főmondati predikátum veridikalitásához való viszonyában, illetve a reális/íreális megkülönböztetés szempontjának érvényesítésében látja: míg az ómagyarban a feltételes mód alkalmazásának ebből a szempontból nem voltak korlátai, addig mára a nemveridikális főmondati állítmányokhoz kapcsolódó mellékmondatokban a feltételes mód már nem alkalmazható (vö. 73–74). A szerző előbb mai példaanyagokon részletesen bemutatja a veridikalitás szempontjából létrejöheto típusokat és a reális/íreális megkülönböztetés lényegét is (75–79), majd egy elég terjedelmes korpuszt elemezve igyekszik bizonyítani hipotézisét. Éppen a nagyszámú megvizsgált mondat miatt gondolom azonban úgy, hogy megérte volna a szövegek latin megfelelőire is jobban figyelni, hiszen köztudomású, hogy a mellékmondatok gyakori feltételes

módhasználatát a korábbi szakirodalom elsősorban latin hatásnak véli. A kötet szerzői ugyan többször hangsúlyozzák, hogy nem tulajdonítanak a latin hatásnak akkora szerepet az ómagyar korszak nyelvhasználatában, mint azt a korábbi szakirodalom tette, de azért a mellékmondatok módhasználatával foglalkozó 21 oldalnyi fejezetben talán egy rövid lábjegyzetnél többet is megérdemelt volna ez a szempont: „...E. Abaffy (1983, 1992) a feltételes mód – mai szemmel – indokolatlan használatát latin hatásként értékeli” (84). Feltehetőleg éppen ezáltal lehetne ugyanis magyarázni az olyan eseteket, amikor a nyelvi anyag végül is nem támogatja a szerző hipotézisét, pl.: „Összefoglalva elmondható, hogy a Jókai-kódex adverbális mellékmondataiban a reális/irreális megkülönböztetésnek nincs hatása a feltételes mód alkalmazhatóságára, hiszen megjelenhetett a reális időhatározói, az irreális célhatározói, illetve a megengedő mellékmondatokban is” (85).

5. A kötet ötödik tanulmánya a Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek címet viseli, EGEDI BARBARA igen alapos munkája (95–126). A fejezet „elsősorban a határozottság szemantikai és szintaktikai jegyeit vizsgálja az ómagyar korban” (95), így tárgyalja a határozott névelő kialakulásának és ómagyar kori használatának kérdéseit, majd a névelő terjedésének útját. Előbb igen alapos elemzést kapunk a határozott névelő ómagyar kori szövegekben való azonosíthatóságának kérdéseiről. Ebben a tekintetben a szerző nem veszi át a szakirodalom korábbi érvelését, miszerint a mutató névmási előzményszófaj és a névelő között az ómagyar korban nincs grammatikai, csak funkcionális különbség: EGEDI amellett érvel, hogy a korszakban már két homofón elem él egymás mellett, s grammatikai különbségük a főnévi kifejezésen belüli különböző szerkezeti pozíciójukban nyilvánul meg (100). Kétségtelen azonban, hogy ez a strukturális átrendeződés a felszínen mégiscsak egybeeső szerkezeteket eredményez, így a homofónia feloldására való törekvés később nyelvünkben egy determinánsduplázó szerkezet kialakulásához vezet (*az az asztal*).

A következő alfejezet részletesen áttekinti a korai kódexek névelőhasználati hiányait, s kimutatja, hogy a névelő csak akkor jelenik meg, amikor egyéb referenciális azonosíthatóság nem teszi lehetővé a határozottság értelmezését (hiányzik tehát tulajdonnevek, generikus olvasatú kifejezések, a birtokos szerkezetek birtokszavai előtt). Egy igen alapos, a fentebb említett elektronikus történeti korpuszt is felhasználó vizsgálattal rámutat arra, hogy a határozott névelő használati aránya az ómagyar korszakban folyamatosan növekszik, különösen a generikus olvasatú kifejezések körében (112–115). A tanulmány utolsó fejezete a főnévi kifejezések funkcionális felépítésének a középmagyar korban való fokozatos bővülését mutatja be: egyrészt az ún. determinánsduplázó szerkezetek megjelenésével, másrészt a névelőnek a birtokos szerkezetekben a birtokos előtti használatával (*a fiúnak a könyve*).

6. Az univerzális és egzisztenciális kvantorok története című fejezet (127–153) „a kvantifikáció ómagyar kori eszköztárának egy részét ismerteti; emellett a kvantorokat tartalmazó mondatok értelmezési lehetőségeit is áttekinti” (127). A szerző, BENDE-FARKAS ANIKÓ előbb vázolja a kvantifikáció problematikáját, bemutatja a magyar nyelv kvantorszerepű kifejezéseit és mondattani szerkezeteit, utána röviden áttekinti a fejezet elméleti háttérét képező munkákat és a használt logikai terminusokat. Ezután egy nagyobb fejezetben tárgyalja az univerzális kvantifikáció ómagyar kori kifejezésének problémakörét, benne a *mind* és a *minden* szintaxisának és jelentésének jellemzőivel. Szerinte a *mind* nem felel meg

a hagyományos logika univerzális kvantorának, inkább egyféle alulspecifikált maximalitási operátorként működhetett: 'egész(en)' jelentéssel (pl. *mind ez világ*). Ezzel szemben a *minden* sokkal közelebb áll az univerzális kvantor szerepköréhez, és jóval alkalmasabb általános ítéletek kifejezésére (vö. 152).

A harmadik alfejezet a *vala-* kezdetű névmásokra összpontosít, ezen belül a ma is megszokott határozatlan, egzisztenciális értelmezés és az ó- valamint a középmagyar korban jellemző vonatkozó névmási értelmezés viszonyára, továbbá tárgyalja a mai értelmezés létrejöttének egy lehetséges feltételét: a tagadás kifejezési lehetőségeinek megváltozását. A *vala-* kezdetű névmások előtagjában a szakirodalomban meglehetősen elfogadott ige-névi szerepkör helyett múlt idejű igealakot lát a szerző (148), ez ugyanis könnyen magyarázhatóvá tenné az egzisztenciális kvantorként való megjelenését, ám később maga is elismeri, hogy a nyelvelmékekben gyakori fejetlen (szabad) vonatkozói mellékmondatokat is bevezetik ilyen névmások, ami viszont gyengíti ezt a hipotézist. Ezért később amellett érvel, hogy a *vala-* talán inkább episztemikus operátor lehetett (hasonlóan az angol *-ever*-hez vagy az *any*-hez), s ezzel a névmás bevezette alternatívákat mintegy modális dimenzióba emelte, kifejezve, hogy a mondat bárkiről, mindenkiről szólhat (150). Összességében mégis az az érzésem, hogy ebben a meglehetősen teoretikus, számos elméleti munkára hivatkozó, néhol kicsit bonyolult mondatfűzésű fejezetben elég sok bizonytalanság érezhető a magyarázatokban.

7. A kötet hetedik fejezetében HEGEDŰS VERONIKA a névutós kifejezések grammatikalizációjával és belső szerkezetei változásaival foglalkozik. Célja a magyar névutók, határozóragok és igekötők szerkezeti változásainak leírása és magyarázata. Előbb a rag nélküli vonzattal álló (a régebb terminológia szerint jelöletlen birtokviszonyból alakult) névutók kialakulását vizsgálja, egyben azt a folyamatot is, amikor egyes már névutóvá degradálódott elemek tovább grammatikalizálódtak, s alaki rövidülést, illetve hangsúlytalanodást elszenvedve határozóragként agglutinálódtak az előttük álló főnévhez. Több szempontból is érvel a névutók és a ragok azonossága mellett. Ez voltaképpen a ragok legnagyobb csoportját tekintve helyes is, de azért talán egy mondatnál (156) többet is megérdemelt volna a finnugor korból örökölt primer ragok, de még inkább a nem névutókból létrejött, raghalmozással alakult ragok, mint a *-stul/-stül*, az *-nként* vagy az ómagyarban nem is ritkán használatos *-ni ~ -né* stb.

Ágrajzokkal illusztrálva mutatja be a szerző azokat az újraelemző szabályokat, amelyek elvezethettek az eredetileg birtokként megjelenő főnév névutóvá, majd raggá való degradálódásához. Részletesen vizsgálja azt is, mely elemek jelennek meg jelöletlen birtokviszonyban, s melyek jelenhetnek meg dativusi vonzattal és „birtokltsággal” (161) – igaz, én ebben az esetben talán megmaradtam volna a hagyományosabb grammatikák *birtokos személyjel* terminusánál.

A tanulmány foglalkozik még az értelmezős szerkezetből kialakuló, ún. ragvonzó névutók csoportjával is. A *vmin alul*, *vmin belül* típusú szerkezetek névutói elemeit úgy tekintti, hogy azok előbb névutóvá grammatikalizálódtak, majd létrejött egyfajta önálló, határozószói használatuk is, s ebben a szerepben kapcsolódtak mintegy értelmezőszerűen az előttük álló főnévhez (*a körön belül* stb.). Magam nem állítanám, hogy ezek biztosan korábbi névutók voltak: lehetnek eleve is önálló határozószók. Egyes névutói és határozószói formák alaki különbségei (*belől* vs. *belül*, *alól* vs. *alul*) sem feltétlenül támogatják a fenti

felfogást, igaz, ezek lehetnek későbbi hangfejlődés eredményei is. Ráadásul a csoport tagjai között több olyat lehet találni, amelyeknek nincs is ilyesféle párjuk (*valamivel együtt, valamin innen* stb.), ez is arra mutat, hogy lehettek ezek eleve is határozószók, s ebből váltak névutóvá, egy korábbi névutói állapot feltételezésére tehát nincs szükség. Hiányérzetet kelt viszont bennem, hogy a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta az igenévi utótagból szófajváltással névutóvá alakuló, ugyancsak többségükben ragvonzó névutók keletkezését (pl. *vmire nézve, vmit kivéve* stb.), holott ez a típus is megjelenik már az ómagyar korban is, gondoljunk a KT. *wýlag^{noc} kečdetuitul fugua* szerkezetére vagy a kódexekben nem ritka *vmitől megválva ~ megváln* alakokra.

Ezután a szerző még egy rövid fejezetet szentel (172–175) az igekötők kialakulásának is, de szerintem azok igen népes és színes állományához képest a mindössze három oldalnyi tárgyalás kicsit elnagyolt. Azzal sem értek egyet, „hogy az igekötők grammatikalizációja névutókból történik” (174). Van ugyan kilenc igekötő, amelyek névutók átértékelődésével jöttek létre, de az igekötők többsége egyéb határozószókból keletkezik (*ki megy a városból, fel ül lova hátára, az árpát a szárán rajt hagyta* stb.). Emellett van még két – igaz, újabb – igekötőnk, amelyek igemódosítói szerepű idiómáreszekből grammatikalizálódtak (*agyon üt és tönkre megy*). A kritikák ellenére is dicséretet érdemel azonban a szerző: egy logikusan felépített és jól követhető tanulmánnyal van dolgunk.

8. A kötet következő fejezete a nem véges alárendelés, azaz az igenevek történetét mutatja be (177–238). A szerző, DÉKÁNY ÉVA maga is jelzi, hogy ez a fejezet jóval hosszabb a többinél. Ezt azzal magyarázza, hogy az igeneveknek az ómagyar korszakban mai nyelvünkhöz képest jóval kiterjedtebb volt a használati köre, másrészt pedig a fejezet nagymértékben épít KÁROLY SÁNDOR igen részletes igenév-monográfiájának (1956) eredményeire.

A szerző jelzi, hogy a generatív nyelvtanok az igeneves szerkezeteket nem véges alárendelt mondatokként fogják fel, de ő itt a terminus rövideége okán mégis megtartja a hagyományos nyelvtanok *igenév* megnevezését (179). Az ómagyar korszak gazdag igenévállományát és kiterjedt igenévhasználatát – É. KISS 2013 nyomán – az ősmagyar kori SOV szórend maradványának tekinti. A terjedelmes fejezet egyébként nagyon logikusan és áttekinthetően épül fel: előbb bemutatja az igenévi kategóriát és definiálja, hogy minek alapján tart egy kategóriát igenévnek, ezután egy-egy részfejezetben tárgyalja az egyes igenévtípusok használatát és jellemzőit, majd az összefoglalásban bemutatja az igenevekkel kapcsolatos főbb történeti változásokat.

A második részfejezet a főnévi igenevek használatát mutatja be, különös tekintettel azok személyragozott alakjaira és egyeztetési kérdéseire. Ebben a vonatkozásban a nem egyes szám 3. személyű alannal járó *-nia/-nie* végződést (amelyet gyakran *-nya/-nye* alakban is megtalálni) szételemezhetőnek tartja az infinitivusképzőre és a E/3. személyű személyragra (184), így számos esetben antiegyező szerkezetekről beszél a továbbiakban. Magam ebben az esetben – hasonlóan a korábbi nyelvtörténeti irodalom véleményéhez – inkább hajlok arra, hogy ez a végződés már demotiválódott, elvesztette az E/3. személyre utaló képességét, s nagyjából a *-ni* szuffixummal egyenértékű. (Apró megjegyzés, de ide kíváncsozok: a 184. oldalon a szerző több olyan szakirodalmi munkára hivatkozik, amelyeket a kötet végén levő szakirodalmi listában nem találni meg.)

Hosszasan foglalkozik a szerző a *-t ~ -tt* végű igenevekkel is. Helyesen mutat rá, hogy a befejezett melléknévi igenév terminus nem pontos, mert találni egyidejű példákat is, de

a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév terminus is pontatlan, mert – különböző argumentumszerkezetek mellett – voltaképpen hat különböző típusa létezik ennek az igenévfajtának. Ezért a *lehullott hó* típusú szerkezetek igenévet kontrollált belső argumentumú *-t ~ -tt* (melléknévi) igenévnek kellene hívni, ám a szerző az egyszerűség kedvéért megint megmarad a befejezett (melléknévi) igenév megnevezésnél, csupán a zárőjelezéssel utal a kifejezés pontatlanságára. A következőkben a *kettétört bot* szerkezet elemzésével arra mutat rá, hogy ezekben az igenevekben „mindig van egy üres elem, unakkuzatív igékből képzett igenév esetében az alany, tranzitív igékből képzett igenév esetében pedig a tárgy helyén” (192). Mivel viszont a *kettétört bot* szerkezetnek csak egyféle, az unakkuzatív (mediális) értelmezést megengedő elemzését közli, úgy tűnik, nem figyelt fel arra a tényre, hogy a *kettétör* tranzitív ige is lehet, külső argumentumhellyel a cselekvő alany megjelölésére (*a fiú által/fiútól kettétört bot*).

További fejezetekben elemzi a szerző a kontrollált tárgyú *-t/-tt* igeneveket (*az anyám sütötte kenyér*), valamint a kontrollált birtokosú (*keze aszott ember*) vagy a kontrollált alanyú (*az imént énekelt versenyző*) típusokat. Röviden kitér még egy az ómagyarból ugyan nem adatható, de népi növényelnevezésekben előforduló változatra is, amelyben locativusi módosító fordul elő: *Mária-nyugotta bukor*, *Máriaülte gaz/fű* (208). Ezek kétségkívül különös szerkezetek, s igen sajátos, hogy unakkuzatív igékből ilyen igenév alkotható. Azonban véleményem szerint lehet szó arról is, hogy esetleg eredetibbek a *Máriaülte* típusú szerkezetek, ezekben viszont az *ül* tárgyas ige is lehet, gondoljunk a *(meg)üli a lovat* szerkezetre, de a *ráül a lóra* szerkezetben is az intranszitiv kiható igenemfajtaival van dolgunk. S ha esetleg a *Máriaülte* típusú szerkezetek korábbiak, akkor a *Márianugotta bukor* esetében akár analógiás teremtéssel is lehet dolgunk, egyben az unakkuzatív *nyugszik* ige alkalmi vonzatszerkezet-váltásával.

További fejezetek tárgyalják az ún. *-atta/-ette* képzős valamint a *jövet*, illetve *jöttön* típusú igenevek viselkedését. Ezekkel kapcsolatban itt most csak egy megjegyzést tennék. A *lata ő napát fêkette × hideg lelettè* példában (MünchK. 14rb) korántsem látok annyira kivételes alakulatot, mint a szerző. Értelme nem egyszerűen ’valaki fázik’, mint azt DÉKÁNY állítja (216), hanem ’vki lázas, rázza a hideg’, s szerintem nem marad el egészen a tárgy a szerkezetből, hiszen korábban ott van a mondatban a *napát* tárgy, s ennek az állapothatározójaként szerepel mind a *fekettè* ’fekvén’ igenév, mind a frazeologizálódott *hideg lelettè* ’hideglelésben’ alakulat.

Szó van még a tanulmányban az *-ó/-ő* képzés igenevekről (218–227), a *-va/-ve*, *-ván/-vén* képzősekről (227–234), sőt három oldalon a komplex cselekvést leíró *-ás/-és* képzős deverbális főnevekről is (234–237). Ez utóbbiak bemutatása kapcsán viszont ki-fejezetten hibának tartom, hogy megfelelnek a szerző az ómagyar korszakban a nomen actionis értelmében meglehetősen produktív *-at/-et* képzős főnevekről (példák a MünchK. naptárából: május 6: *S. Ianq olaybā fozète*; július 11: *Sent Bēnedecnēc meg iēlenète* stb.)

9. A kötet utolsó fejezete – BÁCSKAI ATKÁRI JÚLIA munkájaként – a véges alárendelő összetett mondatok történetét mutatja be (239–279), s három alfejezetre tagolódik. Az elsőben a mai magyarban is megtalálható mondatbevezető kötőszók (*hogy*, *ha*, *mert* és *mint*) kialakulását követhetjük nyomon, annak elméleti hátterével, a grammatikalizálódási folyamatot bemutató ágrajzokkal együtt. A folyamat lényege, hogy mindegyik említett kötőszó „a mellékmondat bal perifériájára mozgó névmási operátorokból alakult ki” (239), amelyek a későbbiekben C (mondatbevezető) kategóriájú fejjé értelmeződtek át, majd alsó

C fejből felső – azaz a tagmondat illokúciós erejéért felelős – C fejjé” (278). Valójában persze ez a precíz megfogalmazás tartalmilag nem mond igazán többet, mint amit a hagyományosabb nyelvtörténeti leírásokból már korábban is tudtunk ezeknek az elemeknek a keletkezéséről. Csak eddig ezt úgy fogalmazták meg, hogy a *hogy* az alárendelt mondat élén álló, módhatározó szerepű kérdő határozószó volt, majd mikor a mondathangsúly és az értelmi kiemelés más mondatrészre vonódott át, akkor a *hogy* vonatkozó szerepű határozószóvá (‘ahogy’), illetőleg tartalmatlan, a tagmondat alárendeltségét kifejező valódi kötőszóvá értékelődött át (vö. pl. Magyar nyelvtörténet 229). Érdekes természetesen ugyanazt a folyamatot egy más elméleti háttérben, annak terminológiájával is olvasni.

A 246. oldalon a szerző arról ír, hogy „a Münchener kódex esetében szignifikáns a *mert* használata a tartalomkifejtő mellékmondatok esetében; ez az ómagyar korra volt jellemző (Haader 2003: 506), későbbre már teljesen eltűnt”. Ezzel kapcsolatban nem ártott volna azért ennek a ténynek az okát is keresni, hiszen a jelenség elsősorban azzal függ össze, hogy a példák latin megfelelőiben túlnyomórészt a *quia* kötőszót találjuk, az pedig éppúgy lehet a mondatbevezető *hogy*, mint az okhatározói *mert* megfelelője is, azaz az esetek nagy részében latinizmussal állunk szemben (persze analógiás hatás megnövelheti az ilyen kötőszók használatát egyéb esetekben is).

A második fejezet a fenti kötőszóknak egymással, illetve a mellékmondatok bal periferiáján megjelenő más szintaktikai fejekkel való kombinációit tárgyalja, azaz különböző összetett kötőszókat (pl. *hogymint*, *minthogy*, *hogynem(mint)* stb.).

A harmadik fejezet a vonatkozó mellékmondatok létrejöttével és a vonatkozó kötőszók alaki módosulásával foglalkozik. Rámutat arra, hogy ezekben a névmási operátorok megtartották eredeti mondatrészi szerepüket a mellékmondatban, nem értékelődtek át C fejjé, mint a fent említett, tartalmatlanná vált kötőszók. (Ezzel függ egyébként össze mai kereszteződő szófajiságuk is, azaz hogy egyszerre és elválaszthatatlanul hordozzák vonatkozó névmási és kötőszói szófajiságukat.)

10. A kötet tanulmányaihoz Függelékként csatlakozik még egy rövid fejezet (280–285), amelyben EGEDI BARBARA azzal a kérdéskörrel foglalkozik, hogy vajon a kódexeknek a mai magyartól eltérő nyelvi jelenségei mennyiben tekinthetők latin hatásnak. A kutatócsoport szerint a kódexekben a latin hatása nem vitatható, ám inkább kvantitatív jellegű, mintsem kvalitatív: a grammatikalitást nem befolyásolja lényegesen, főként mennyiségi eltolódás jön létre bizonyos szerkezetek irányába (vö. 280). Ezt az állítást EGEDI több szisztematikusan elvégzett vizsgálattal igyekszik igazolni, például azzal, hogy jóllehet a határozott névelő a kódexekben még sok esetben hiányzik olyankor, amikor mai nyelvérzékünk megkövetelné, ám ezt mégsem lehet egyértelműen latinizmusnak minősíteni, mert sok helyen viszont ott is felbukkan az *az* névelő(előzmény), ahol nem lehet mutató névmási funkciója, s a latinban sem szerepel determináns. Mindez igaz, ezzel együtt szerintem sok esetben jó lett volna a történeti adatok mellett a latin forrásszöveget is közölni, mert számos olyan példával találkoztam a kötetben, ahol olyan érzésem volt, hogy a magyar szöveg valószínűleg erősen követi a latin szerkezeti megoldásait.

11. Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a kutatás, melynek eredményeit a kötettel kezünkbe vehettük, a magyar nyelvtörténetnek olyan jelenségeit vette igen alaposan nagyító alá, amelyeket korábban a Nyelvtudományi Intézet és az ELTE munkacsoportja más nyelv-

leírási módszerekkel, az addigi szakirodalom eredményeit összegezve és jelentősen továbbfejlesztve szintén nagyon tüzetesen, már-már talán túlzottan is részletesen tárgyalt a Magyar nyelv történeti nyelvtanának köteteiben, s kicsit rövidebben a Magyar nyelvtörténet című egyetemi tankönyvben. A mostani kutatás eredményeként elkészült kötet ezeknek a kérdéseknek csak egy kisebb szeletét veszi nagyító alá, ám azokat teljesen más megközelítésből vizsgálja: a generatív nyelvtan alapelvei és ide vonatkozó szakirodalmi eredményei alapján a változások szabályrendszerére, az újraelemzések és a grammatikalizáció kérdéskörére fókuszál.

Nem egy esetben ugyan inkább a megközelítésmód újszerű, s a mégoly alapos vizsgálatok révén sem sokkal többet tudunk meg egyes változási fenoménekről, mint amit a nyelvtörténeti szakirodalomból már korábban is ismertünk (pl. az igeneves szerkezetek viselkedéséről, a birtokviszony jelölésmódjáról vagy a névutók kialakulásáról). Az sem biztos, hogy minden esetben a leírtak szerint mentek végbe a vizsgált változási folyamatok, de az újraelemzések szabályainak a feltárására való törekvés kétségtelenül pozitív újítása a témán dolgozó kutatócsoportnak, és érdekes ezeket a változási folyamatokat ebben az elméleti keretben látni.

Korábban ismertettem itt a *Wohin steuert die Historische Sprachwissenschaft?* című 2009-ben megrendezett konferencia előadásait tartalmazó kötetet. Ennek szerkesztője is hangsúlyozza, hogy ma a történeti nyelvtudománynak nincsenek igazán szilárd elméleti alapjai, ugyanakkor semmiképpen nem tekinthető stagnáló diszciplínának sem: művelői igen sokféle induktív és deduktív módszerrel és elméleti megközelítésmóddal próbálják megújítani a sokak által korábban már kicsit avítnak kikiáltott irányzatot. Ez a mostani kutatás és kötet igen jól illeszkedik ebbe a folyamatba.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A nyelvjárási ismeretterjesztés útjain

1. KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT szerk., *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 163 lap. – 2. KISS GÁBOR szerk., *Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 212 lap. – 3. BALÁZS GÉZA – JUHÁSZ DEZSŐ – ZELLIGER ERZSÉBET szerk., *Élő tájnyelvek. Válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Anyanyelvápolók Szövetsége anyanyelvi pályázataiból*, 14. kötet. Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter Kft., Budapest, 2014. 191 lap. – 4. PESTI JÁNOS, *Hosszúhetény nyelvi kincseiről. Névtani és dialektológiai tanulmányok*. Nemes János Művelődési Központ, Hosszúhetény, 2014. 164 lap

A magyar nyelvterületen sokan lenézik a népi kultúra és a tájnyelv hagyományait, kigúnyolják, ósdinak tekintik. Éppen ezért nagyon fontos lenne egy szélesebb körű szemléleti változás a nyelvjárások, a népi kultúra megítélését illetően. Nem reménytelen a helyzet, hiszen az utóbbi időben kedvező előjelek is vannak (a népzene, a néptánc, a népművészet reneszánszát éli, sikeres táncházmozgalmakról számolhatunk be, megújult a „Felszállott a páva” című verseny), de szüksége van a társadalomnak további kezdeményezésekre is.